

Artykuł nadesłany: 28 czerwca 2024; Poprawiony: 30 września 2024;
Zaakceptowany: 7 października 2024

DOI: 10.33119/EEIM.2024.72.3

Skorupska, W. (2024). Nowa spółdzielczość na nowe czasy. Przykład nowych kooperatyw i spółdzielni z Polski. *Edukacja Ekonomistów i Menedżerów*, 72(2), 43–58.

Pobrane z: <https://econjournals.sgh.waw.pl/EEiM/article/view/4719>

Nowa spółdzielczość na nowe czasy. Przykład nowych kooperatyw i spółdzielni z Polski

WERONIKA SKORUPSKA

Uniwersytet Warszawski, Szkoła Doktorska Nauk Społecznych

Spółdzielczość jest ideą i ruchem o charakterze społeczno-gospodarczym, który tradycjami sięga XIX wieku. Przez dziesięciolecia rozwijał się i zmieniał, wypracowując uniwersalne zasady spółdzielcze. Celem artykułu jest rozpoznanie, prezentacja i opis wzorów działania nowych typów spółdzielni i kooperatyw w Polsce. W pracy posłużono się analizą literatury i źródeł zastanych. Nowe spółdzielnie są organizacjami, które wymykają się dotychczasowym schematom. Bazują na zasadach spółdzielczych, jednak tworzą swoje własne formy działania. Spółdzielczość nie kojarzy się Polakom zbyt pozytywnie. Polacy kojarzą spółdzielczość głównie ze spółdzielniami mieszkaniowymi lub miewają luźne skojarzenia związane z PRL. Co ciekawe, dla najmłodszego pokolenia, tzw. pokolenia Z, spółdzielnie są formą zupełnie nieznaną. Tymczasem idea spółdzielczości jest bardzo atrakcyjna i rozwija się w społeczeństwach zachodnich, głównie pod nazwą kooperatyw, które w Polsce są obecne od 2010 r.

Słowa kluczowe: spółdzielczość, kooperatywność, zasady spółdzielcze, kooperatywy

Kody klasyfikacji JEL: N5, O0, Q5, Z1

Wprowadzenie

Obecne czasy, pierwsza połowa XXI wieku, stawiają przed obywatelami szereg istotnych wyzwań, zarówno w życiu codziennym, domowym, jak i w sferze publicznej. Pytaniem, które budzi zainteresowanie nie tylko teoretyków i badaczy, jest kwestia, jak sobie radzić z niepewnym losem, zmiennymi warunkami społeczno-gospodarczymi? Podobne problemy mieli ludzie od zarania dziejów. Nie jest niczym nowym twierdzenie, iż kryzysy nawiedzają ludzi regularnie. Są one raczej wpisane w życie na ziemi. Człowiek jako istota społeczna i zwierzę polityczne (Gołoś, 2009, s. 96) żyje wraz z innymi. Jest stworzony do współegzystencji – musi funkcjonować i żyć w grupie. Budowanie trwałej, dobrej wspólnoty politycznej zaczyna się od budowania mniejszych wspólnot lokalnych. Mają one charakter społecznościowy, ale także gospodarczy. Właśnie ten wymiar społeczno-gospodarczy, związany z nieodłączną dla człowieka potrzebą samorealizacji i bezpieczeństwa ekonomicznego, jest istotą organizacji, którą zaczęto nazywać spółdzielczością (Fairbairn, 1994). Jednym z ojców polskiego kooperatywności jest Edward Abramowski (1868–1918), filozof, socjolog, pedagog, autor wielu tekstów poświęconych problematyce społecznej. W *Ideach społecznych kooperatywności* wyłożył główne idee „ustroju wspólności”, czyli państwa zastąpionego przez różnego rodzaju stowarzyszenia, np. „(...) kooperatywy spożywców, które oddają handel bezpośrednio w ręce ludu, a zarazem stwarzają przedsiębiorstwa wspólne, należące nie do kapitalistów, lecz do stowarzyszeń ludowych (...)” (Abramowski, 1907, s. 44). W literaturze przyjmuje się, że pierwszą spółdzielnią była założona w 1844 r. przez angielskich tkaczy spółdzielnia Rochdale (Pudełkiewicz, 2009). Jak opisuje ich Angielskie Muzeum Rochdale Pioneers: „Tutaj, w Toad Lane, 21 grudnia 1844 r., Rochdale Equitable Pioneers Society otworzyło swój pierwszy mały sklep sprzedający czystą, niezafałszowaną żywność po uczciwych cenach i uczciwych wagach i miarach. Pionierzy zapoczątkowali rewolucję w handlu detalicznym, która od tego czasu odgrywa znaczącą rolę w naszym życiu. To tutaj ponad 150 lat temu po raz pierwszy sprzedano podstawowe produkty codziennego użytku, takie jak masło, cukier, mąka i płatki owsiane” (Rochdale Borough Council, 2024). Pierwsi spółdzielcy postanowili wziąć sprawy w swoje ręce i przeciwstawić się kapitalistycznym praktykom wyzysku. Kilkadziesiąt lat później, w 1895 r., powstał Międzynarodowy Związek Spółdzielczy (*International Cooperative Alliance*). W Polsce podobne inicjatywy powstawały także już w XIX wieku. Przykładem może być Hrubieszowskie Towarzystwo Rolniczego Ratowania się Wspólnie w Nieszczęściach, założone w 1816 r. przez Stanisława Staszica. Miało ono charakter filantropijny, członkowie towarzystwa w zamian za przestrzeganie zasad mogli wspólnie gospodarować na majątku (Brzozowski, 2013). Jedną z pierwszych spółdzielni spożywców w Polsce

była warszawska spółdzielnia „Merkury”, założona w 1869 r. przez inteligentów skupionych wokół czasopisma „Ekonomista” (Inglot, 1971). Były to początki zorganizowanej spółdzielczości, która z powodzeniem rozwijała się w Europie i na świecie. W 1995 r. Kongres Międzynarodowego Związku Spółdzielczego uchwalił Deklarację Spółdzielczej Tożsamości. Zdefiniowano spółdzielnię, określono wartości i zasady spółdzielcze (tabela 1). Zasady te zostały przyjęte jako trzon spółdzielczości. Niezwykle istotnym aspektem spółdzielczości od zawsze była i jest dobrowolność. Nie można przymusić człowieka do oddolnego działania, ponieważ zatracona zostaje motywacja wewnętrzna i chęć do samorządzenia i dążenia do celu wspólnotowego (Turowski, 1990). Na problem ten zwracali już praktycy i teoretycy spółdzielczości na początku XX wieku:

Dlatego też większość teoretyków w określeniu spółdzielczości zastrzega wyraźnie, iż jest ona zrzeczeniem dobrowolnym. Mogłoby się to samo przez się rozumieć, w życiu ludzkości jednak mamy aż nadto wiele przykładów, iż rzeczy pozornie całkiem jasne i naturalne są rozumiane przez większość ludzi całkiem opacznie, poza tym zaś tendencja do wprowadzania przymusu w życiu społecznym, nawet tam, gdzie on jest całkiem zbędny, jest aż nadto powszechna. Pozostałmy przeto przy wyraźnym stwierdzeniu tej dobrowolności ruchu spółdzielczego jako jego cechy niezbędnej – pisał w 1937 r. Stanisław Thugutt (1937).

Z perspektywy nauk ekonomicznych kwestia kooperacji i form współdziałania jest niezwykle istotna z wielu powodów, między innymi obserwacji i analizy tego, jakie formy przynoszą ludziom korzyści i o jakiego rodzaju korzyściach i celach mówimy. Kooperatywy i spółdzielnie są bowiem formami wyjątkowymi, ze względu na swoją specyfikę. Są przedsiębiorstwami, jednak ich głównym celem nie jest zysk rozumiany czysto zarobkowo. Zyskiem jest coś więcej – dbanie o własne interesy, ale też o interes innych.

Badania nowej spółdzielczości

Nowe kooperatywy są szeroko badane na gruncie amerykańskim. Profesor M. Vieta, badacz m.in. zmian społecznych i innowacji, ukuł termin „nowa kooperacja” i dokonał jego konceptualizacji. Analizował kooperatywy z Argentyny, Włoch, Kuby i Kanady (Vieta, 2010, 2011, 2014, 2015). Jego badania to socjologiczna analiza zjawiska, przeprowadzana za pomocą jakościowych i ilościowych metod badawczych. Typologii kooperatyw platformowych i ich opisu dokonali M. Mannan i S. Pek (Mannan, Pek, 2021). Przeprowadzili oni badania kooperatyw w Republice Środkowoafrykańskiej, które wskazały na potencjalne obszary przyszłych badań i są ważnym punktem odniesienia w typologizacji kooperatyw w Polsce i na świecie. Badania porównawcze

kooperatyw dotyczyły przykładów z kilku państw europejskich, w tym z Polski (Como, Mathis, Tognetti, Rapisardi, 2016). Bazowały głównie na wywiadach z przedstawicielami organizacji spółdzielczych. Przykład polski nie był adekwatny do problemu, ponieważ badano Krajową Radę Spółdzielczą. Ruch kooperacji w Polsce jest zjawiskiem oddzielnym od tzw. starej spółdzielczości. W opinii autorki niniejszego artykułu potrzebne są dodatkowe badania porównawcze, które wezmą pod uwagę członków ruchu nowej kooperacji. Przede wszystkim dlatego, że kooperatywy rozwijają się w różnych sektorach: branży spożywczej, mieszkaniowej, edukacyjnej, technologicznej i innych. Badania kapitału społecznego kooperatyw podejmowano w ograniczonym zakresie (kooperacja rolnicza z perspektywy nauk ekonomicznych) (Valentinov, Iliopoulos, 2021). W badaniach polskich stosowano dotychczas głównie studia przypadków kooperatyw: mieszkaniowych (Ząbek, 2018; Kutypa, Wójcik, Piotrowski, 2018; Czaja, Śliwa, 2019), spożywczych (Hromek, 2018; Potkańska, 2013; Bilewicz, 2015; Skrzypczak, 2020), energetycznych (Błażejowska, Gostomczyk, 2018; Kostecka-Jurczyk, Marak, 2024; Szyrski, 2021), platformowych (Mikołajewska-Zajac, Rodak, 2016; Burnicka, Zygmuntowski, 2018; Kowalik, 2017). Podejmowano próby ujęcia problemu kooperatywności jako formy demokracji uczestniczącej w koncepcji filozoficznej E. Abramowskiego (Cwynar, 2012, 2021). Kooperatywy platformowe, jako nowe zjawisko, są opisywane przez członków pierwszej tego typu inicjatywy w Polsce – CoopTech Hub (Bielecki, Erbel, Komuda, Szczerba, Zygmuntowski, 2022). Ich publikacje stanowią materiał źródłowy do planowanej pracy, są bowiem bazą wiedzy o rozwoju pierwszych tego typu kooperatyw w Polsce. W literaturze zagranicznej nowe kooperatywy ujmowane są z różnych stanowisk. Zwraca się uwagę na kwestie metodologiczne, według niektórych prac najlepszą metodą w badaniu kooperatyw są badania w działaniu (*action research*). Kooperatywy mają na celu zmianę rzeczywistości, badani powinni aktywnie brać udział w procesie badawczym. Badania powinny być demokratyczne, aby dopuścić do głosu grupy dotychczas niesłyszane. Pojęcie kooperatyw platformowych wprowadził T. Scholz, amerykański badacz, którego prace stanowią podstawę teoretyczną tego ruchu (Scholz, 2016). Kooperacja nowego typu jest zjawiskiem, które może w znaczny sposób wpłynąć na funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego w Polsce, stając się instrumentem wpływu społecznego i gospodarczego na społeczeństwo, jest również nową formą aktywizacji obywateli w dynamicznie rozwijającym się cyfrowym świecie. Badania kooperacji są na etapie początkowym, temat podejmowany jest fragmentarycznie. Nie ma badań monograficznych ujmujących dany problem wieloaspektowo w kontekście sektora społecznego. Bazę wiedzy, wraz z zestawieniami statystycznymi, porządkują publikacje Fundacji Habitat for Humanity. W szczególności publikacja *Kooperatywy. Dom, który wspólnie wymyśliśmy* (Adamczyk-Arms i in., 2019) stanowi główne źródło wiedzy na temat współczesnych kooperatyw mieszkaniowych w Polsce. Publikacja jest również bazą

dla osób, które chcą przystąpić do kooperatywy lub samodzielnie ją założyć. Autorzy dokonali szczegółowej analizy prawnej możliwości tworzenia kooperatyw mieszkaniowych przy wsparciu jednostek samorządu terytorialnego oraz zebrali wzory dokumentów potrzebnych do założenia kooperatywy (w formie stowarzyszenia lub spółki z ograniczoną odpowiedzialnością). Kooperatywy są badane także w kontekście partycypacyjnego budownictwa mieszkaniowego. Ważnym elementem wiedzy o kooperatywach są konferencje i seminaria organizowane przez Habitat for Humanity Poland w ramach Światowego Dnia Mieszkalnictwa, Forum Mieszkania, czy spotkania Forum Rozwoju Lokalnego, organizowane przez Związek Miast Polskich. Pojawia się też wiele badań nad koncepcją cohousingu, który swoimi założeniami czerpie z idei współdziałania i współzarządzania. Kooperatywy mieszkaniowe są obecnie punktem zainteresowania głównie środowisk naukowych z zakresu architektury i urbanistyki. Agata Twardoch (2019) w swojej monografii *System do mieszkania. Perspektywy rozwoju dostępnego budownictwa mieszkaniowego* szeroko omawia kwestię mieszkaniową, w tym problematyki kooperatyw mieszkaniowych. Jest to najobszerniejsza na rynku wydawniczym pozycja opisująca te kwestie.

Nowa spółdzielczość. Człowiek przed kapitałem

Istotą spółdzielczości jest wspólne gospodarowanie, działanie w celu wspólnotowym. Celem, do którego dąży spółdzielnia, zdecydowanie nie jest maksymalizacja zysku w sensie finansowym (ICA, 2024). Zatem spółdzielnia znacznie różni się od klasycznego przedsiębiorstwa, biznesu nastawionego na zysk. Spółdzielczość wiąże się także z bardzo charakterystycznie postrzeganą wspólnotowością. Spółdzielcy tworzą pewną grupę ludzi, których łączy wspólny cel i więzi.

Spółdzielczość niesie za sobą szereg zalet zarówno dla samych spółdzielców, jak i dla społeczności lokalnej i gospodarki narodowej. Badacze do głównych walorów tej formy gospodarowania zaliczają między innymi: pozytywny wpływ na jakość kapitału społecznego; wzmocnienie więzi społecznych; wzrost zaufania; budowanie solidarności; niwelowanie nierówności społecznych; tworzenie nowych miejsc pracy dla osób wykluczonych; rozwój infrastruktury (Kawa, Kuźniar, 2009; Brzozowski, 2005). Badacze zwracają uwagę na kryzys spółdzielczości w Polsce, szczególnie po transformacji ustrojowej, kiedy to jej potencjał i znaczenie w systemie społeczno-gospodarczym zostało zdegenerowane. Spółdzielczość zaczęła być traktowana jako niechlubne dziedzictwo czasów PRL, relikwiny przeszłości.

Tabela 1. Wartości i zasady spółdzielcze

Definicja	Wartości	Zasady
<ul style="list-style-type: none"> • Spółdzielnia jest autonomicznym zrzeszeniem osób, które zjednoczyły się dobrowolnie w celu zaspokojenia swoich wspólnych aspiracji i potrzeb ekonomicznych, społecznych i kulturalnych przez współposiadanie i demokratycznie kontrolowane przedsiębiorstwo. 	<ul style="list-style-type: none"> • samopomoc • samoodowiedzialność • demokracja • równość • sprawiedliwość • solidarność • uczciwość • otwartość • odpowiedzialność społeczna • troska o innych 	<ul style="list-style-type: none"> • dobrowolne i otwarte członkostwo • demokratyczna kontrola członkowska • ekonomiczne uczestnictwo członków • autonomia i niezależność • kształcenie, szkolenie, informacja • współpraca między spółdzielniami • troska o społeczność lokalną

Źródło: *Deklaracja Spółdzielczej Tożsamości* (1995).

Obecnie w dyskursie o spółdzielniach pojawia się głównie wątek spółdzielni socjalnych i spółdzielni pracy w kontekście ekonomii społecznej (Piechowski, 2013). Jednak spółdzielczość rozumiana jest przez autorkę szeroko, nie tylko poprzez definicję wynikającą z prawa spółdzielczego, ale również jako ruch społeczny. Analizując zjawisko kooperatywności, można dostrzec wiele cech wspólnych spółdzielni i kooperatyw. Zatem zjawisko to zostanie nazwane ogólnie ruchem kooperacji w Polsce, „nową spółdzielczością”. Nowe spółdzielnie zaczęły powstawać w Polsce po kryzysie gospodarczym w 2008 r. Badacz społeczny Marcelo Vieta (2010) nazwał to zjawisko nowym kooperatywnizmem (*new cooperativism*). Według dostępnych danych pierwsza kooperatywa spożywcza w Polsce powstała w Warszawie 2010 r. Kolejno w większych polskich miastach rozwijały się mniejsze, lokalne kooperatywy spożywcze. Raport *Kooperatywy spożywcze w UE. Lekcje dla Polski* wskazuje, że „ruch kooperatyw spożywczych zrodził się ze sprzeciwu wobec globalnej ekspansji masowego systemu żywności, monopolizacji produkcji i dewaluacji konsumpcji żywności, niszczących lokalne ekosystemy, obciążających środowisko planetarne, przyczyniających się do rozpadu więzi społecznych (...)” (Śpiewak i in., 2022, s. 4). Bazując na doświadczeniach Europy Zachodniej i tzw. zjawisku cohousingu, w 2011 roku Polsce powstała pierwsza kooperatywa mieszkaniowa „Pomorze” (Oszczepalski, 2015). Około 10 lat później w Polsce trwały już prace nad pierwszą ustawą o kooperatywach mieszkaniowych, które stały się niejako alternatywą dla starych spółdzielni mieszkaniowych. Powstają nowego typu spółdzielnie: energetyczne, rozwojowe, cyfrowe, spółdzielcze farmy miejskie oraz kooperatywy edukacyjne (wspólnoty rodziców skupione na edukacji domowej). Nowe spółdzielnie są nie tylko zrzeszeniami o charakterze gospodarczym lub

społecznościowym. I właśnie to – budowanie nowego typu społeczeństwa: opartego o bliskie więzi, lokalność, samowystarczalność, samorządność oraz zaufanie, odróżnia je od tzw. tradycyjnej, starej spółdzielczości. Kooperatywy dążą do zbudowania alternatywy dla systemu kapitalistycznego, opartego o wielkie międzynarodowe korporacje i masową produkcję, gdzie ginie to, co najważniejsze – człowiek. „Kooperatywy działają w sferze ekonomii, wprowadzając do niej element sprawstwa grupowego, demokratycznego podejmowania decyzji konsumenckich, realizacji własnych potrzeb w zrównoważony i suwerenny wobec globalnych korporacji sposób. Jednym słowem kooperatywy udowadniają, że ekonomia jest polityczna” (Śpiewak i in., 2022, s. 5).

Nowa spółdzielczość – polska perspektywa

Niezwykle ciekawym przykładem spółdzielni nowego typu jest pierwsze w Polsce Centrum Technologii Spółdzielczych CoopTech Hub. Jest ono prowadzone przez PLZ Spółdzielnię (spółdzielnię cyfrową). Jak sami siebie określają spółdzielcy: „Naszym celem jest tworzenie wspólnoty opartej o zaufanie przez cyfrowy restart spółdzielczości” (Centrum technologii spółdzielczych, 2024). Kluczowe jest tutaj słowo restart, czyli reaktywowanie tego, co już kiedyś było, przywrócenie spółdzielczości z jej czasów świetności i ukazanie w nowej wersji, przystającej do nowej rzeczywistości. Przy współpracy z innymi organizacjami CoopTech Hub zainicjował pierwszą w Polsce miejską spółdzielnię energetyczną – Spółdzielnię Otwarty Jazdów. Celem spółdzielni ma być m.in. budowanie odporności, która według spółdzielców

oznacza przygotowanie na kryzysy wszelkiej natury, w tym te, których źródło i zasięg nie są lokalne. Obecne kryzysy powinny być postrzegane jako fundament do rozwoju innowacji i lokalnych rozwiązań. Zabezpieczenie się przed kryzysami energetycznymi i militarnymi wymaga jak największej dywersyfikacji źródeł energii i stawianie na autokonsumpcję wyprodukowanej lokalnie energii. Docelowo, w społecznościach energetycznych chodzi o to, aby stworzyć system, w którym bazując na OZE, zaspokajany jest lokalny popyt na energię” (Erbel i in., 2023).

Innym nowatorskim modelem spółdzielczym jest (również zainkubowana przez CoopTech Hub) spółdzielcza farma miejska:

Kryzysy ekologiczne, społeczne i zdrowotne ostatnich lat jasno pokazują nam, że musimy zmienić wartości, którymi się kierujemy. Jesteśmy w przełomowym momencie, w którym inicjatywy związane z urbanistyką, przyrodą miejską i żywnością wchodzi w nowy etap rozwoju. Jest to czas poszukiwania nowych modeli działania, dzięki którym możliwe będzie budowanie lokalnej odporności w wymiarze żywnościowym, społecznym, przyrodniczym i zdrowotnym. Jednym z takich modeli jest spółdzielcza farma miejska (Spółdzielcza Farma Miejska, 2024).

Ta forma nowej spółdzielczości ma być odpowiedzią na kryzys ekologiczny. Spółdzielcze farmy to miejsca, gdzie tworzona jest przestrzeń do ekologicznej uprawy warzyw, owoców, chowu zwierząt, produkcji i przetwórstwa żywności, ale nie tylko. W swoim statucie spółdzielcy wskazali również inne przedmioty działalności, m.in. usługi opiekuńcze dla osób starszych i dzieci, badania naukowe, szeroko pojętą edukację i organizację wydarzeń społecznych i kulturalnych, doradztwo rozwojowe i rewitalizacyjne dla miast, w tym w obszarze polityk żywnościowych; działalność usługową związaną z projektowaniem i zagospodarowaniem terenów zieleni, w szczególności opieką nad zielenią miejską w zakresie utrzymywania oraz usługami ogrodniczymi (Statut Spółdzielni MOST, 2023). Kooperatywy są nie tylko organizacjami społecznymi, ale również dążą do zmian o charakterze ekonomicznym, uwzględniając demokrację ekonomiczną.

Demokracja spółdzielcza

Jak już wskazano wcześniej, jednym z kluczowych wyznaczników spółdzielni i jej wartością jest demokracja wewnątrzspółdzielcza. Oznacza ona, że niezależnie od tego, ile kapitału wniesie członek, jego głos ma taką samą wagę. „Spółdzielnia jako kolektyw musi wysłuchać szerokiego spektrum głosów, a nie tylko poddawać się dyktatowi najsilniejszych, dzięki temu jest mądrzejsza, a przez to bardziej odporna na kryzysy” (Spółdzielcza farma miejska, 2023, s. 83). Idea spółdzielcza to idea demokracji, którą można nazwać głęboką, czyli taką, gdzie rzeczywisty wpływ ma każda jednostka, jej praca i głos liczy się w pełni. Głęboka demokracja charakteryzuje się nie tylko aktem politycznym, takim jak np. udział w wyborach. Jest ona rodzajem świadomości społecznej, postawy dialogu, zakorzenienia, otwartej komunikacji (Mindell, 2006). Arnold Mindell, twórca koncepcji głębokiej demokracji, opisał demokrację jako postawy i zasady. Ważne jest zauważenie głosów dominujących i marginalnych. Taką postawę można zauważyć w nowych spółdzielniach, zwłaszcza na przykładzie Spółdzielczej Farmy MOST, gdzie osoba przyrodnicza jest także członkiem spółdzielni:

Tworzenie wizji spółdzielczej farmy miejskiej w oparciu o partnerską wymianę i troskę o wzajemny dobrostan wymagało zmiany myślenia o terenie. Mimo coraz większej popularności idei zrównoważonego rozwoju, w gospodarce kapitalistycznej nadal ziemia, na której prowadzone są uprawy, jest traktowana wyłącznie jako zasób, a nie jako podmiot, z którym się współpracuje, aby osiągnąć dobrobyt oparty na poszanowaniu praw i potrzeb wszystkich zaangażowanych stron (Spółdzielcza Farma Miejska, 2023, s. 56).

Jest to zupełnie nowe patrzenie na demokratyczny świat społeczny, gdzie zmienia się hierarchia. Człowiek już nie panuje nad światem, przyrodą, lecz współlistnieje z nią, współtworzy rzeczywistość, niż nią współrządzi. Ziemia w takim rozumieniu

„nie jest wyłącznie terenem pod uprawę czy inne działanie człowieka, ale staje się pełnoprawnym podmiotem, aktywną uczestniczką i naszą współczłonkinią. Razem z nią tworzymy wspólnotę międzygatunkową, kolektyw ludzko-nieludzki podmiotów, w której wrażliwość, dbałość o siebie nawzajem, dialog oraz empatia stają się praktyką” (Spółdzielcza Farma Miejska Raport, 2023, s. 57). Podsumowując, nowy nurt spółdzielczości jest niszowym, choć dynamicznie rozwijającym się zjawiskiem w Polsce. Od co najmniej 15 lat kooperatywy stają się coraz popularniejszą formą oddolnej działalności społecznej, w wielu sektorach. Edukacja, mieszkalnictwo, pozyskiwanie żywności, zarządzanie oraz ekologia to tylko niektóre z punktów zainteresowania nowej spółdzielczości w Polsce. Cechą odróżniającą nową spółdzielczość od starej jest przede wszystkim to, że spółdzielnie nowego typu są często organizacjami pozaformalnymi, inne czerpią i korzystają z prawa spółdzielczego, jednak niejako na własnych zasadach (Vieta, 2010). I tutaj pojawia się kolejna istotna cecha nowej spółdzielni: działalność motywowana chęcią sprawczości, odkrycia i wykorzystania własnej podmiotowości jako obywatela. *Wziąć sprawy w swoje ręce* – hasło pionierów spółdzielczości sprzed ponad 100 lat jest obecne w filozofii nowej spółdzielczości (Korniłowicz, 1923; Nowak, 2016) Nowe spółdzielnie są zrzeszeniami o charakterze wspólnotowym i wyrosły na sprzeciwie wobec indywidualizmu, dążenia tylko do zysku i wzrostu gospodarczego. Katarzyna Wodniak nazywa nowe spółdzielnie „Kooperatywami 2.0” i opisuje w następujący sposób: „podstawą działania tych pierwszych ma być paradygmat «dobrej pracy», czyli sprawiedliwych wynagrodzeń, stabilności zatrudnienia, zabezpieczeń społecznych, przynajmniej częściowej partycypacji i współdecydowania oraz równości szans. (...) Uzgodnienia podejmowane są w drodze dialogu i głosowania, czego konsekwencją jest poczucie odpowiedzialności za dobro wspólne, co dotyczy także środowiska naturalnego” (Wodniak, 2022, s. 550).

Nowa spółdzielczość – źródła i istota zjawiska

Kooperatywy jako pewnego rodzaju filozofia czy myśl społeczna nie są zjawiskiem nowym. Istnieją jako ruch społeczno-gospodarczy od dekad. Jednak szczególnie po 2008 r. można zaobserwować w Polsce wzrost organizacji nazywających się kooperatywą. Są to zrzeszenia osób, które działają pod nazwą, która ma długą i bogatą tradycję, co więcej używają nazwy, która wprost odnosi się do podmiotu prawnego, jakim są spółdzielnie (Wawelska Kooperatywa Spożywcza, 2024). Istotną część z nich działa jako grupy nieformalne, luźne zrzeszenia osób, które starają się wspólnie pozyskać zdrową żywność, omijając pośredników tak, aby otrzymywać produkty prosto od rolników. Właśnie to stanowi o ich spółdzielczym charakterze. Jak pisał przedwojenny działacz spółdzielczy Romuald Mielczarski:

Myśl kooperatywy spóżywców zrodziła się na podłożu ustroju kapitalistycznego. Podstawową niesprawiedliwością ustroju kapitalistycznego jest to, że zysk, czyli nieopłaconą pracę roboczą, zamiast do ogółu dostaje się do rąk prywatnych i staje się źródłem gospodarczego panowania jednych nad drugimi. Zorganizować spóżywców, aby ująć w swe ręce wymianę i produkcję i tym sposobem interes prywatny podporządkować interesom publicznym, stanowi istotny cel i istotne zadania kooperatywy spóżywców, spóżywcy łączą się, aby stać się własnymi kupcami i fabrykantami– oto nasze hasło (Domy Spółdzielcze, 2016).

Polski ruch spółdzielczy napotkał wiele problemów, które w efekcie zatarły jego ducha. Szczególnie miało to miejsce po 1989 r., kiedy w czasie transformacji systemu politycznego i społeczno-gospodarczego dokonywały się przemiany, które były pokłosiem bezrefleksyjnie wprowadzanego liberalizmu gospodarczego (Chyra-Rolicz, 2019, s. 123). Spółdzielczość była postrzegana przez nowe władze jako relikw PRL i sektor „socjalistycznej gospodarki uspołecznionej”, który należy sprywatyzować (Chyra-Rolicz, 2019, s. 127). W 1990 r. zlikwidowano wszelkie związki spółdzielcze za pomocą ustawy (Chyra-Rolicz, 2014). Zainteresowanie spółdzielczością spadło, a władze nie były zainteresowane propagowaniem tej formy gospodarowania. W III RP spółdzielczość przechodziła swoistego rodzaju kryzys. Jednakże po kryzysie 2008 r., kiedy to zaczęto zastanawiać się nad tym, jak współczesny liberalizm wpływa na życie ludzi, spółdzielczość i szerzej – ruchy spółdzielcze odrodziły się i wciąż się odradzają. Spółdzielczość tak bardzo związana z budowaniem silnej wspólnoty okazała się odporna na kryzysy ekonomiczne i społeczne (Mering, 2013; Kawa, 2012). Współczesne kooperatywy również mają za cel bezpośrednie pozyskiwanie żywności, działają więc na bazie podobnych motywacji. W literaturze znajdujemy tezy, że kooperatywy to pewnego rodzaju powrót do formuły spółdzielni konsumenckich z końca XIX w., ale jednocześnie odpowiedź na potrzeby współczesnego świata (Bilewicz, Potkańska, 2015). Marcelo Vieta opisuje zjawisko „nowego kooperatywizmu” jako wzrost popularności organizacji, które zarówno kwestionują *status quo*, jak i tworzą dla niego alternatywy, które w ostatnich latach powróciły z dynamizmem. Podkreśla, że nowy kooperatywizm obejmuje zazwyczaj pięć głównych cech (Vieta, 2010, s. 1–3):

- pojawia się jako bezpośrednia reakcja ludzi pracy lub grup społecznych na kryzys neoliberalny;
- jego członkowie niekoniecznie mają ścisłe powiązania ze starszymi ruchami spółdzielczymi, rozpoczynają swoje projekty od bezpośrednich potrzeb społecznych, kulturowych lub gospodarczych, a nie z wcześniej istniejącymi, zinstytucjonalizowanymi wartościami spółdzielczymi;
- działalność wyłania się na poziomie codziennych potrzeb, które mają być zaspokajane (w porównaniu do kapitalistycznego systemu) w bardziej sprawiedliwy i etyczny sposób;

- wiąże się zazwyczaj z próbą płaskiego zarządzania, często obejmującego: zbiorową własność produkcji społecznej, kulturalnej lub gospodarczej; kulturalny i wrażliwy na kwestie płci podział pracy; oraz bardziej egalitarne systemy podziału nadwyżek, w porównaniu z produkcją kapitalistyczną, a nawet w porównaniu do starszych lub bardziej tradycyjnych doświadczeń współpracy;
- ma silniejsze powiązania z okolicznymi społecznościami niż kapitałocentryczną gospodarką centralną; wiele z nich przyjmuje jasne cele społeczne i inicjatywy lokalne w zakresie rozwoju społeczności.

Podsumowanie

Kooperacja jako ruch może być odpowiedzią na wiele kryzysów społecznych czy ekonomicznych. Czy jednak spółdzielcza koncepcja współdziałania jest nam potrzebna w dobie indywidualizmu? Jak połączyć ugruntowaną formę spółdzielczą z nowymi konceptami, jakimi są kooperatywy? Czy są to formy tożsame czy jednak inne? Te pytania stanowią bazę do utworzenia nowej koncepcji współdziałania obywateli w sektorze społeczno-gospodarczym Polski. W czasie, kiedy coraz częściej widzimy negatywne aspekty kapitalizmu i neoliberalizmu, szczególnego znaczenia nabierają alternatywne formy aktywności społeczno-ekonomicznej ludzi. Spółdzielnie ze swoim doświadczeniem i historią oraz wartościami – demokracji, równości, tolerancji, wzajemnej pomocy, mogą stać się ową alternatywą. Podsumowując, nowy ruch kooperatyw i spółdzielni skupiony jest na dostępie lub pozyskiwaniu pewnego rodzaju dóbr bez zysku finansowego. Ma oddolny, partycypacyjny charakter. Bazuje na budowaniu wspólnoty oraz podmiotowości obywatelskiej w sferze społecznej i ekonomicznej. Na koniec warto przytoczyć słowa pochodzące sprzed kilkudziesięciu lat, lecz ciągle obecne w ruchach o charakterze spółdzielczym: „Idea kooperatywności jest tak stara jak ludzkość. Nowością jest idea konfliktu i współzawodnictwa jako wyznacznik wzrostu ekonomicznego. Rozwój idei spółdzielczej można najlepiej zrozumieć jako zasadę nadrzędną dla społeczeństwa, ale która została niejako zapomniana w czasie dezintegracji i zamieszania związanego z szybkimi zmianami gospodarczymi”¹ (Carr-Saunders i in., 1938). Współczesne ruchy kooperatywne są szansą dla społeczeństwa na odbudowę więzi, zaufania, współpracy na polu społecznym i ekonomicznym.

¹ “The co-operative ideal is as old as human society. It is the idea of conflict and competition as a principle of economic progress that is new. The development of the ideal of co-operation in the nineteenth century can best be understood as an attempt to make explicit a principle which is inherent in the constitution of society, but which had been forgotten in the turmoil and disintegration of rapid economic change” [tłumaczenie własne].

Bibliografia

- Abramowski, E. (1907). *Ideje społeczne kooperatywności*. Warszawa: Biblioteczka „Społem”.
- Adamczyk-Arns, G., Górka, P., Jański, P., Jankowski, P. (2019). *Kooperatywy. Dom, który wspólnie wymyśliliśmy*. Wrocław: Wrocławska Rewitalizacja sp. Z o.o.
- Bać, Z. (2006). *Habitaty bezpieczne*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Bąk, N.J., Erbel, J., Galiński, J., Małańczuk, P., Pasierbski, M., Zygmuntowski, J.J. (2021). *Spółdzielczy Plan Odbudowy*. Pobrane z: <https://www.hub.coop/publikacja/spoldzielczy-plan-odbudowy/> (dostęp: 14.06.2024).
- Bianchi, M., Vieta, M. (2020). Co-operatives, Territories, and Social Capital: Reconsidering a Theoretical Framework. *International Journal of Social Economics*, 47(12), 1599–1617.
- Bielecki, W., Erbel, J., Krajewska, Z., Krenz, R., Taran, A., Zygmuntowski, J. (2022). *Pakiet Miejskiej Odporności*. Pobrane z: <https://www.hub.coop/publikacja/pakiet-miejskiej-odpornosci/> (dostęp: 30.05.2024).
- Bilewicz, A. (2015). Samoograniczająca się zmiana? Kooperatywy spożywcze w Polsce. *Nowy obywatel*, 16(67), 152–168.
- Bilewicz, A. (2018). Zapomniane marzenie. *ACADEMIA. Magazyn Polskiej Akademii Nauk*, 4–10.
- Bilewicz, A., Potkańska, D. (2013). Jak kiełkuje społeczeństwo obywatelskie. *Trzeci sektor*, 3(31), 25–44.
- Bilewicz, A., Śpiewak, R. (2015). Enclaves of Activism and Taste: Consumer Cooperatives in Poland as Alternative Food Networks. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 145–166.
- Bilewicz, A., Śpiewak, R. (2019). Beyond the “Northern” and “Southern” Divide: Food and Space in Polish Consumer Cooperatives. *East European Politics and Societies*, 33(3), 579–602.
- Błażejowska, M., Gostomczyk, W. (2018). Warunki tworzenia i stan rozwoju spółdzielni i klastrów energetycznych w Polsce na tle doświadczeń niemieckich. *Problems of World Agriculture/Problemy Rolnictwa Światowego*, 18(2), 20–32.
- Brzozowski, B. (2005). *Spółdzielczość wiejska w aktywizacji środowisk lokalnych na tle współczesnych problemów*. Kraków: Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego.
- Brzozowski, B. (2013). Spółdzielnia jako forma organizacyjna stosowana w działalności gospodarczej i społecznej. *Wies i Doradztwo*, 3–4, 10.
- Burnicka, A., Zygmuntowski, J.J. (2019). *Platformowy kooperatywność jako silnik solidarnego rozwoju*. Warszawa: Instrat. Pobrane z: <https://www.instrat.pl/cooptech> (dostęp: 13.06.2024).
- Carr-Saunders, A.M., Sargant Florence, P., Peers, R. (1938). *Consumers’ Co-operation in Great Britain*. Cyt. za: *Cuidance Notes to the Co-operative Principles*, International Co-operative Alliance. (2015). Pobrane z: <https://ica.coop/> (dostęp: 13.06.2024).

- Centrum Technologii Spółdzielczych. (2024). *O Hubie*. Pobrane z: <https://www.hub.coop/> (dostęp: 13.06.2024).
- Cheney, G., Noyes, M., Do, E., Vieta, M., Azkarraga, J., Michel, C. (2023). *Cooperatives at Work*. Somerville: Emerald Publishing Limited.
- Chyra-Rolicz, Z. (2014). Kobiety w spółdzielczości – od pani domu do masowej aktywizacji zawodowej (1935–1989/1990). *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku*, 13, 143–163.
- Chyra-Rolicz, Z. (2019). *Między prywatą a wspólnym dobrem. Stosunek państwa i sił politycznych do spółdzielczości w II i III Rzeczypospolitej*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Como, E., Mathis, A., Tognetti, M., Rapisardi, A. (2016). *Cooperative Platforms in a European Landscape: an Exploratory Study*. ISIRC Conference, Glasgow, September 2016. Pobrane z: https://www.coopseurope.coop/wp-content/uploads/files/Paper_Cooperatives%20Collab%20Economy__0.pdf (dostęp: 13.06.2024).
- Co-operative Heritage Trust. (2012). *Our Story: Rochdale Pioneers Museum*. Pobrane z: <https://web.archive.org/web/20170731030514/http://www.rochdalepioneersmuseum.coop/wp-content/uploads/2013/02/Our-Story.pdf> (dostęp: 30.05.2024).
- Erbel, J., Kudła, M., Łepkowski, M., Przyjemka-Grzesik, K. (2023). *Spółdzielcza farma miejska jako narzędzie rozwoju miejskiej strefy żywicielskiej i agroekologii*. Pobrane z: <https://www.hub.coop/publikacja/spoldzielcza-farma-miejska/> (dostęp: 13.06.2024).
- Erbel, J. (2023). *W stronę demokracji ekonomicznej*. Pobrane z: <https://www.kongresobywatelski.pl/pomorski-thinkletter/wszystkie-teksty/w-strone-demokracji-ekonomicznej/> (dostęp: 30.05.2024).
- Fairbairn, B. (1994). The Meaning of Rochdale: The Rochdale Pioneers and the Co-operative Principles. *AgEcon Search. Research in Agricultural & Applied Economics*. Pobrane z: <https://ageconsearch.umn.edu/record/31778/?v=pdf> (dostęp: 1.10.2024).
- Forum Mieszkaniowe. (2020). *Potrzeba wzrostu dostępności mieszkań wobec pandemii COVID-19*. Pobrane z: <https://www.youtube.com/watch?v=XjOgNqsB3aA&list=PL5Wx4aI0EODS5OCV2BEMnwU01aD4XKdCA> (dostęp: 13.06.2024).
- Gołoś, M. (2009). Arystoteles – zoon politikon. *Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne*, 2, 95–101.
- Habitat for Humanity Poland. (2021). *Światowy Dzień Mieszkalnictwa*. Pobrane z: <https://www.youtube.com/watch?v=9Xya2g6M2Zk&list=PLhqRuPm9Br6r8eImtlyfh76QAJntFhKUL&index=3> (dostęp: 13.06.2024).
- Inglot, S. (red.) (1971). *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego, cz. I do 1918 r.* Warszawa: Zakład Wydawnictw CRS.
- International Cooperative Alliance (ICA) (2024). *History*. Pobrane z: <https://ica.coop/en/cooperatives/history-cooperative-movement> (dostęp: 30.05.2024).
- Kawa, M. (2012). Rola społeczno-ekonomiczna spółdzielczości w czasach kryzysu. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 25, 273–284.
- Kawa, M., Kuźniar, W. (2009). Rola spółdzielczości jako instytucji w przeciwdziałaniu nierównościom ekonomicznym i społecznym. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 15, 310–317.

- Kooperacja przekształca dusze i wychowuje ludzi. (2016). Fragment referatu *Cel i zadania stowarzyszenia spożywców* wygłoszonego na zorganizowanym w dniach 24–25 czerwca 1917 r. V Zjeździe Pełnomocników Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywczych. Drukiem pierwotnie ukazał się w piśmie „Społem!” nr 5–6(1917). Gnieźnieńska Spółdzielnia Mieszkaniowa. Pobrane z: <https://www.sm-gniezno.pl/go.live.php/PL-H501/aktualnosci/2607/kooperacja-przekształca-dusze-i-wychowuje-ludzi.html> (dostęp: 13.06.2024).
- Korniłowicz, K. (1923). Spółdzielcza organizacja oświaty. Pobrane z: <https://kooperatywizm.pl/spoldzielcza-organizacja-oswiaty-1923/> (dostęp: 1.10.2024).
- Kostecka-Jurczyk, D., Marak, K. (2024). Spółdzielnie energetyczne i klastry energii jako formy energetyki obywatelskiej w Polsce. *Studia Prawnoustrojowe*, tom 63.
- Kowalik, Z. (2017). Gig economy a prawa pracownicze i sposoby organizacji pracowników. W: K. Kozłowski, J.J. Zygmuntowski, *Future Insights: Technologie 4.0 a przemiany społeczno-gospodarcze*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, 33–38.
- Krajewska, Z. (2022). *Nowoczesna spółdzielczość? Czas na restart!* Pobrane z: <https://publicystyka.ngo.pl/nowoczesna-spoldzielczosc-czas-na-restart> (dostęp: 30.05.2024).
- Kupiec, B., Krenz, R., Matejko, W., Potrzebowska, J., Oleszczuk-Zygmuntowski, J. (2024). *Miejska energetyka obywatelska*. Pobrane z: <https://www.hub.coop/publikacja/miejska-energetyka-obywatelska/> (dostęp: 14.06.2024).
- Kutypa, M., Wójcik, D., Piotrowski, K. (2018). *Kooperatywy mieszkaniowe jako forma partycypacyjnego budownictwa mieszkaniowego*. Habitat For Humanity Poland. Pobrane z: <https://habitat.pl/files/kooperatywy/Kooperatywy%20mieszkaniowe%20jako%20forma%20partycypacyjnego%20budownictwa%20mieszkaniowego.pdf> (dostęp: 13.06.2024).
- Larrabure, M., Vieta, M., Schugurensky, D. (2011). The ‘New Cooperativism’ in Latin America: Worker-Recuperated Enterprises and Socialist Production Units. *Studies in the Education of Adults*, 43(2), 181–196.
- Mannan, M., Pek, S. (2021). *Solidarity in the Sharing Economy: The Role of Platform Cooperatives at the Base of the Pyramid*, Singapore: Springer.
- Mering, T. (2013). Spółdzielczość a polityka Unii Europejskiej w okresie kryzysu finansowego i gospodarczego. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 20(1), 67–87.
- Mindell, A. (2008). Bringing Deep Democracy to Life: An Awareness Paradigm for Deepening Political Dialogue, Personal Relationships, and Community Interactions. *Psychoterapy and Politics International*, 6(3), 212–225.
- Nowak, Ł. (2016). Ko:op – o co cho? Pobrane z: <https://nowespojrzenie.pl/2017/05/18/koop-%e2%88%92-o-co-cho/> (dostęp: 1.10.2024).
- Oszczepalski, B. (2015). *Zbudujmy sobie blok*. Pobrane z: <https://publicystyka.ngo.pl/zbudujmy-sobie-blok-25920> (dostęp 30.05.2024).
- Pabich, M., Bamberski, M. (2022). Kooperatywy mieszkaniowe w Zurychu – ponadczasowa odpowiedź na współczesne wyzwania mieszkalnictwa. *Builder*, 10(303), b.s.
- Piechowski, A. (2013). Wartości i zasady spółdzielcze a społeczeństwo obywatelskie i gospodarka społeczna. *Ekonomia Społeczna*, 1, 34–47.

- Pudełkiewicz, E. (2009). Spółdzielcze formy gospodarowania w Polsce i w innych krajach Unii Europejskiej. *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, 51, 259–295.
- Scholz, T. (2016). *Platform Cooperativism. Challenging the Corporate Sharing Economy*. New York, NY: Rosa Luxemburg Foundation.
- Scholz, T. (Ed.) (2012). *Digital Labor: The Internet as Playground and Factory*. London: Routledge.
- Skrzypczak, B. (2020). Przykłady kooperatyw spożywczych w Polsce jako laboratorium inicjatyw społecznościowych. *Culture – Society – Education*, 18(2), 55–67.
- Szyrski, M. (2021). Ruch spółdzielczy w energetyce. Nowe trendy w energetyce lokalnej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 83(3), 183–197.
- Śpiewak, R., Błesznowski, B., Gąsiorowska, A. (2022). *Kooperatywy spożywcze w UE. Lekcje dla Polski*, s. 4. Pobrane z: <https://pl.boell.org/pl/2023/04/24/kooperatywy-spozywcze-w-ue> (dostęp: 13.06.2024).
- Turowski, J. (1990). Spółdzielnie rolnicze w Polsce w świetle zasad społecznych pomocniczości i solidarności. *Roczniki Nauk Społecznych*, 18(1), 237–251.
- Twardoch, A. (2009). Dostępne budownictwo mieszkaniowe. *Architecturae et Artibus*, 1(2), 75–82.
- Valentinov, V., Iliopoulos, C. (2021). Social Capital in Cooperatives: an Evolutionary Luhmannian Perspective. *Journal of Evolutionary Economics*, 31(4), 1317–1331.
- Vieta, M. (2010). The new cooperativism (special issue). *Affinities: A Journal of Radical Theory, Culture, and Action*, 4(1).
- Wawelska Kooperatywa Spożywcza. (2024). Pobrane z: <https://wawelskakooperatywa.pl/> (dostęp: 1.10.2024).
- Wodniak, K. (2022). Kooperatywy 2.0. W: K. Jasikowska, M. Pałasz (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, 550.

Abstract

New Cooperatives for a New Era. An Example of New Types of Cooperatives and Cooperatives from Poland

Cooperativism, a socio-economic movement originating in the 19th century, has evolved over the decades, developing universal cooperative principles. The aim of the article is to identify, present, and describe the activities of new types of cooperatives in Poland through an analysis of literature and primary sources. These new cooperatives break away from traditional models, adhering to cooperative principles while adopting innovative operational forms. In Poland cooperatives are often associated with housing cooperatives or remnants of the People's Republic of Poland, leading to generally negative perceptions.

For Generation Z, cooperatives are largely unknown. However, the cooperative model, particularly under the label cooperatives, has been gaining traction in Western societies and has been present in Poland since 2010.

Keywords: cooperative, cooperativism, cooperative principles, cooperatives

Weronika Skorupska

Absolwentka studiów politologicznych na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego oraz pedagogiki na Wydziale Pedagogicznym UW. Doktorantka Szkoły Doktorskiej Nauk Społecznych UW w dyscyplinie nauki o polityce i administracji. Główne zainteresowania to partycypacja obywatelska, ruchy społeczne, spółdzielczość i nowe kooperatywy.

e-mail: w.skorupska5@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5631-9251